

Д. В. ЛУК'ЯНОВ

Дмитро Васильович Лук'янов, кандидат юридичних наук, доцент, начальник управління планування і координації правових досліджень Національної академії правових наук України

ПРАВА ЛЮДИНИ В РЕЛІГІЙНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ

Права людини у ХХ ст. набули статусу однієї з найбільш актуальних проблем, що стоїть перед політично організованими суспільствами. Вони стали центральною темою обговорень державними, громадськими і науковими діячами, філософами, політологами, юристами, письменниками. Втім, початок ХХІ ст. доводить, що актуальність питання визнання і забезпечення реалізації прав людини не тільки не вичерпується, а й набуває ще більшої гостроти. Одна із проблем, яка постає перед сучасними суспільствами, є питання про можливість сприйняття прав людини як універсальної цінності, визнаної усіма правовими системами світу, «проблема співвідношення універсального і культурно-різноманітного в їхньому змісті та здійсненні»¹. Адже «проблема прав людини – всезагальна проблема, вона виходить за межі окремих національних систем, набуває універсального характеру»².

Загальнотеоретичні та історичні аспекти концепції прав людини розглядалися такими вченими-правознавцями, як М. І. Абдуллаєв, А. К. Бергер, В. Ю. Богдасаров, В. А. Карташкін, О. А. Лукашева, В. С. Нерсисянц, П. М. Рабінович та ін. Вагомий внесок у дослідження прав людини в різних правових системах внесли такі автори, як Г. Дж. Берман, В. П. Воробйов, М. Д. Грубарг, І. А. Зевелев, Г. М. Керімов, М. М. Марченко, Л. Р. Сюкяйнен, Л. Н. Шестаков, Х. С. Хомушев та інші.

Однак, на сьогодні щодо розглядуваної проблеми відсутня єдність поглядів, і це значною мірою зумовлено тим, що, за висловом У. Твайнінга, загальнотеоретична юридична наука залишається «національно обмеженою», «зачиненою в своїх наукових інтересах, вищою мірою необізнаною щодо інших, крім своєї власної, правових традицій, а також етноцентричною в своїх тенденціях»³. Особливо яскраво вказана тенденція відчутна на прикладі розгляду саме проблематики прав людини: концепція прав людини у вітчизняній юридичній науці, як і в європейській в цілому, розглядається суто як здобуток західної цивілізації, що представлена здебільшого секулярними правовими школами. Це зумовлює потребу звернення до питання місця прав людини в релігійних правових системах, що є необхідним кроком у формуванні універсальної теорії прав людини. «Істина є універсальною, коли вона є значущою для будь-якої розумної істоти»⁴.

Саме тому метою цієї статті є аналіз уявлення про права людини в релігійних правових системах та визначення культурно-правові закономірності їх функціонування у контексті питання про універсальність концепції прав людини. Адже «місце прав і свобод людини в правовій системі, поняття суб'єктивного права у його співвідношенні з правом об'єктивним – все це належить до тих критеріїв, які визначають самостійність будь-якої правової культури й надають їй особливу специфіку»⁵.

Сьогодні окремі вчені вказують на можливість виокремлення двох підходів до розкриття природи прав людини і їх місця в правових системах сучасності:

1) підхід правових шкіл секулярних держав і суспільств (римська, німецька та ін.), або «західної юридичної системи»;

2) підхід релігійних монотеїстичних правових шкіл (іудаїзм, християнство та іслам), які виходять із того, що права людини покликані захищати як матеріальні потреби, так і моральні й духовні потреби людини⁶.

При цьому різниця в уявленнях про права і обов'язки людини значною мірою зумовлена різницею у поглядах на саму сутність людської особистості. На підставі цього в юридичній літературі безпідставно пропонується розглядати ідею про права людини в межах англосаксонської і романо-германської правових систем, об'єднуючи їх в одну умовну «західну» правову сім'ю, з одного боку, і з точки зору релігійних правових систем, з іншого. Адже існує думка, яку зокрема відстоюють комунітаристи, що «універсальні права людини» насправді є вираженням лише західних цінностей, які не повинні нав'язуватись іншим суспільствам⁷. Її прихильники наполягають на тому, що права людини «культурно специфічні (релятивні)». Права виникають у певному соціальному, економічному й культурному контексті. Ті умови, які сприяли інституціоналізації прав людини на Заході, не існують в інших суспільствах. Наприклад, у присвяченій проблемі прав людини китайській «Білій книзі» 1991 р. стверджувалось, що «завдяки величезним відмінностям в історичному минулому, соціальних системах, культурній традиції та економічному розвитку, країни розрізняються за своїм розумінням і практикою прав людини». У Бангкокській урядовій декларації, схваленої у 1993 р. на азіатській підготовчій нараді до Віденської всесвітньої конференції з прав людини, було заявлено, що «права людини повинні розглядатись у контексті динамічного і розвиваючого процесу міжнародного законодавства, враховуючи важливість національних і регіональних особливостей та різних історичних, культурних і релігійних традицій»⁸.

Більше того, незважаючи на те, що й англосаксонська та романо-германська традиції права виступили першоджерелом виникнення та становлення концепції прав людини, здійснили визначальний вплив на розвиток уявлень про права і свободи особистості, практика закріплення у внутрішньодержавних актах норм про права особистості та їх реалізація в сучасному західному світі не є однозначною в різних національних правових системах. Для багатьох країн Заходу характерним є те, що такі права людини, як соціально-економічні, є слабо сформульованими та відображеними в нормах національного законодавства.

У свою чергу характерною особливістю релігійних правових систем є пріоритет не прав і свобод, а обов'язків членів суспільства. Найвищою цінністю вважається не благо окремого індивідуума, як це постає в західному варіанті, а суспільне благо, у зв'язку з чим постулюється, що окрема людина в ім'я загального блага має відмовитися від своїх особистих інтересів, що в кінцевому результаті принесе благо і окремо взятій людині⁹.

Деякі автори стверджують, що аргумент, відповідно до якого «права людини не є відкриттям Заходу» («в усіх суспільствах існує поняття прав людини», «всі суспільства під час культурного й історичного розвитку обґрунтовували концепцію прав людини»¹⁰), став загальною характеристикою під час сучасних дискусій з проблем прав людини з незахідними вихідними положеннями. Проте їх опоненти наполягають на тому, що у таких випадках відбувається змішування поняття прав людини і людської гідності, які багато авторів вважають рівнозначними концепціями¹¹.

Протягом історії в основі практично всіх релігійних вчень лежали гарантії задоволення матеріальних і духовних потреб людини. З одного боку, враховується духовна сутність людини, яка проявляється у здатності мислити, міркувати, розвиватися, навчатися, духовно зростати. Це є причиною еволюції, вдосконалення і розвитку соціальної, політичної та економічної сфер суспільства. З іншого боку, релігійні системи враховують матеріальну, практичну, сторону людського буття, яка полягає в плотських потребах, прагненні до добробуту, комфорту, в бажанні отримувати найбільшу вигоду з будь-яких доступних джерел та природних ресурсів. Якщо не взяти до уваги природні матеріальні потреби людини і не створити можливості для їх задоволення, то людина в цьому світі зіткнеться з труднощами, проблемами й муками, які зроблять її нещасною і знедоленою. Якщо не взяти до уваги духовні потреби людини і не врахувати релігійну складову в організації політичних, економічних і культурних відносин – це стане подвійним злом та вчиненням великої несправедливості щодо людського індивіду¹².

У релігійних текстах чимало твердих підстав для гуманізму та ствердження свободи. Можна навіть говорити про те, що до початку модернізації, в часи традиційної культури, релігія стала джерелом прав людини і гарантом їх реалізації. Крім того, зазначається, що під впливом глобалізаційних процесів у країнах релігійної правової культури інтерес до проблем прав людини значно зріс. Незважаючи на протилежні точки зору щодо сумісності універсальних стандартів з прав людини та регіонально-цивілізаційних концепцій прав людини, правовий статус особистості в цих країнах наповнюється реальним змістом. Багато країн ратифікували основні міжнародні документи в галузі прав людини і продовжують імплементувати норми цих договорів у свої законодавства.

У цілому слід визнати: якщо західна теорія права відшукує корені права в природі людини і вважає природні права людини джерелом позитивного права, то принциповою рисою релігійних правових систем є обґрунтування прав і свобод людини через звернення до «божественного закону». На відміну від західної ліберальної концепції, яка вбачає основний смисл закріплення прав людини в їх захисті від посягань з боку держави, релігійні системи розглядають владу як інститут, зв'язаний божественним законом і такий, що відіграє головну роль у втіленні його приписів, у тому числі й щодо прав і свобод людини.

Найбільш проблемними з позиції західних уявлень про права і свободи особистості є такі права і свободи, як свобода слова, совісті, віросповідання, рівність статей, що традиційно визнаються фундаментальними правами, уявлення про яке розвивалися в межах ідеології прав людини і, відповідно, лежать в основі «міжнародного права прав людини»¹³. Слід зазначити, що саме релігійна свобода стала родоначальницею усіх «природних прав»¹⁴.

Відданість свободі і проголошення її вищою людською цінністю характерно для всіх вірувань без винятку. Ідеї релігійної толерантності поступово еволюціонували до заклику визнати повноцінну релігійну свободу. XX ст. ознаменувалося утвердженням цієї свободи в основоположних міжнародних універсальних і регіональних актах та в переважній більшості конституцій держав світу. Проте формальне закріплення свободи совісті в міжнародно-правових та внутрішньодержавних правових актах ще не означає, що це право людини повноцінно реалізується на практиці¹⁵.

Йдеться про те, що всі члени Організації Об'єднаних Націй зобов'язалася дотримуватися її Статуту, який у ст. 1, зокрема, закликає до ліквідації дискримінації, в тому числі дискримінації релігійної. Крім того, світове співтовариство на рівні формального консенсусу визнало неподільність прав людини – громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних. Перед державами поставлено завдання поглиблення глобального консенсусу щодо цінності прав людини, розвитку і демократії в цілому. Іншими словами, ліквідація нетерпимості та дискримінації, що базуються на релігійних або ідеологічних протиріччях, не може бути відділена від загального завдання щодо реалізації прав людини, яке стоїть перед світом.

Юридичний зміст поняття свободи совісті складається з таких компонентів:

1. Право на визначення свого ставлення до питань свободи совісті, а саме: право мати, вибирати і змінювати, сповідувати або не сповідувати релігійні чи інші переконання, в тому числі право на позацерковну

релігійність, право на релігійний або науково-матеріалістичний чи інший світогляд, індиферентне ставлення до релігії та вільнодумства.

2. Право діяти відповідно до своїх переконань, що включає можливість поширювати, проповідувати будь-яке віровчення, систему поглядів, переконань, пропагувати їх, а також вільно відправляти культу, здійснювати релігійні обряди індивідуально або спільно з іншими. Забезпечуються вказані права, допоки не порушують громадського порядку і безпеки, морального здоров'я громадян, які не ображають почуттів громадян у зв'язку з їх ставленням до релігії.

3. Право на таємницю своїх релігійних або інших переконань.

4. Право на нейтральне ставлення з боку держави до законних форм прояву свободи совісті. Цей елемент свободи совісті проявляється, зокрема, в забороні посадовим особам державної влади, державним органам, органам місцевого самоврядування використовувати своє службове становище для формування того чи іншого ставлення до релігії, забороні супроводжувати діяльність органів влади публічними релігійними обрядами та церемоніями.

Суспільство має право вільно визначати зміст і обсяг взаємодії з різними релігійними громадами залежно від їх чисельності, традиційності для країни і регіону, внеску в історію і культуру. При цьому має зберігатися рівність громадян перед законом незалежно від їхнього ставлення до релігії¹⁶.

Проте міжнародне право прав людини не враховує культурне багатоманіття та національну самобутність незахідних суспільств¹⁷. У державах релігійних правових систем ідеї і уявлення про права особистості найчастіше закріплюються формально або взагалі не знаходять відображення у внутрішніх нормативних актах. Ігнорування традиційних, національних і релігійних складових тут неприпустимі.

Слід зазначити, що проблематика свободи совісті залишається найгострішим питанням в системах релігійного права: «універсальність претензії на свободу релігії та переконань не викликає сумнівів, навіть якщо вказана свобода не знаходить втілення на практиці»¹⁸. Так, зокрема, іудаїзм у єврейському суспільстві визнається єдино вірною релігією, а євреї – обраним народом, трепетне ставлення до збереження єврейської національності, спільності, релігії та традицій деколи йде в розріз з правами і свободами особистості у сфері релігії.

Ісламська концепція прав людини також має суттєві відмінності від загальноприйнятих традиційних західних уявлень про права людини. У мусульманському праві не існує окремої юридичної науки, а право є лише однією зі сторін релігії ісламу. Релігійний вплив в мусульманських державах дуже відчутний і на сучасному етапі. У багатьох основних законах є прямі вказівки на те, що іслам є основоположним джерелом права і правові норми не можуть йти в розріз з релігією, суперечити їй. Цей принцип мусульманської правової системи є основним.

Саме тому окрема увага у спеціальних юридичних дослідженнях приділяється питанню щодо співвідношення міжнародних стандартів прав людини з релігійною правовою традицією. Так, якщо норми, що вступають у конфлікт із сучасною концепцією прав людини, постулюються у першоджерелах ісламського права (Коран і Сунна), то зближення міжнародних стандартів та ісламських постулатів у галузі прав людини найближчим часом малоймовірно. Якщо ж ці норми продиктовані другорядними джерелами ісламського права або з'явилися в результаті діяльності ісламських правових шкіл (доктрини ісламського права), то такий компроміс цілком можливий. Поєднання міжнародних стандартів прав людини з ісламською правовою культурою залежить саме від того, де і в якій ланці знаходяться ті чи інші норми й цінності ісламського права, які вступають у конфлікт із сучасною концепцією прав людини. Багато вчених (Л. Р. Сюкяйнен, Аль-Алі Насер Абдел Рахім та ін.) у цьому контексті виділяють два основних і тісно пов'язаних між собою напрями – ортодоксально-ісламський і реформістський. Представники ортодоксального напрямку виходять із принципової розбіжності універсальних норм прав людини та ісламської концепції прав людини (С. Табандех). Основоположна теза ортодоксального підходу до проблеми прав людини виходить із божественної природи прав і свобод людини і ґрунтується на законах шаріату і мусульманської віри. На відміну від ортодоксального напрямку, представники реформістського напрямку допускають поєднання ісламської форми з універсальними нормами прав людини (Абдуллах Ахмед Ан-наїм)¹⁹.

Таким чином, сучасний ісламський погляд на права людини за низкою напрямів перегукується з міжнародними стандартами. І надалі є можливим ще більше зближення між ними²⁰.

Одночасно із цим, якщо звернутися до наукових розвідок з питань стану дотримання права на свободу віросповідання в країнах Європи, то можна також побачити, що вказана проблема не оминула держави, що сповідують західну концепцію прав людини. Так, зокрема, зазначається, що в «європейській юриспруденції з прав людини» надзвичайно гостро стоїть питання про взаємозв'язок і співвідношення між релігійним плюралізмом і «національно-мажоритарною моделлю соціальної згуртованості». Німецька, французька і британська інтерпретації так званої «соціальної згуртованості обмеження свободи релігії» доводять, що на національному рівні проблеми підживлюються ставленням населення до релігійного різноманіття, яке варіюється від байдужості до нетерпимості, що ставить під питання нормативність принципу релігійного плюралізму в демократичному суспільстві. Не менш вразливим він виявляється і в практиці Європейського суду з прав людини. Аналіз показує, що різноманітність «національно-мажоритарних» підходів у Європі перешкоджає Суду в забезпеченні ефективного транснаціонального захисту релігійного плюралізму. Фактично на сьогодні йдеться про вироблення компромісу між визнанням релігійного плюралізму і прагненням до збереження певної національної ідентичності, у тому числі з точки зору сповідуваної населенням релігії²¹.

Викладене вище свідчить на користь того, що цивілізаційні розбіжності мають сприйматися не як заперечення універсальності прав людини, а як збагачення практики їх реалізації.

¹ Максимов С. І. Права людини: універсальність і культурна різноманітність / С. І. Максимов // Право України. – 2010. – № 2. – С. 36–43.

² Бусурманов Ж. Д. Евразийская концепция прав человека: новый взгляд на проблему / Ж. Д. Бусурманов // Евразийская интеграция. ЕвразЮж. – 2009. – № 11 (18). – Электронный ресурс. – [Режим доступа] : http://www.eurasialaw.ru/index.php?option=com_contentplus&view=article&id=640:-e-&catid=99:2010-06-02-08-56-30&Itemid=196

³ Твайнинг У. Общая теория права / У. Твайнинг // Российский ежегодник теории права. – 2010. – № 3 / Под ред. д-ра юрид. наук А. В. Полякова. – СПб.: Издательский дом СПбГУ, 2011. – С. 232–279.

⁴ Левинас Э. Избранное: Трудная свобода / Пер. с франц. / Э. Левинас. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 271.

⁵ Сюкияйнен Л. Р. Исламское право и диалог культур в современном мире / Л. Р. Сюкияйнен. – М.: Высшая школа экономики, 2008. – С. 111.

⁶ Саберы А. Ислам и права человека / А. Саберы // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения. – 2008. – № 3. – С. 25–32.

⁷ Macintyre A. After Virtue / A. Macintyre. – Notre-Dame : University of Notre Dame Press; 3rd edition, 2007. – 312 p.

⁸ Моїсєєв С. Сучасна теорія прав людини: ліберальні та комунітаристські підходи / С. Моїсєєв // Філософія права і загальна теорія права. Науковий журнал. – 2013. – № 1. – С. 118–134.

⁹ Максименко В. А. Права человека в различных правовых системах: основные особенности и проблема универсальности. Дисс. ... канд. юрид. наук, специальность 12.00.01 – теория и история права и государства, история учений о праве и государстве / В. А. Максименко. – М.: Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, 2005. – С. 11.

¹⁰ АбдуЛлах ибн Абд аль-Мухсин ат-Турки. Ислам и права человека / Пер. В. Нирша. – Электронный ресурс. – [Режим доступа] : <http://constitutions.ru/archives/4036>

¹¹ Малевич Ю. Незападная концепция прав человека / Ю. Малевич // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1998. – № 5. – С. 26–33.

¹² Саберы А. Ислам и права человека / А. Саберы // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения. – 2008. – № 3. – С. 25–32.

¹³ Стандарты Европейского Суда по правам человека и российская правоприменительная практика: Сборник аналитических статей / Под ред. М. Р. Воскобитовой. – М.: Издательство «Анахарсис», 2005. – С. 316.

¹⁴ Котляревский С. А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора / С. А. Котляревский // Конституционное государство. Юридические предпосылки русских основных законов. – М., 2004. – С. 69.

¹⁵ Буткевич В. Г. Предисловие / В. Г. Буткевич // Султанов А. Р. Защита свободы совести, распространения убеждений через призму постановлений Европейского Суда по правам человека. – М.: Статут, 2013. – С. 544 с.

¹⁶ Кожина Н. Г. Свобода совести: учеб.-метод. пособие / Н. Г. Кожина. – Пермь: Изд-во Перм. гос. техн. ун-та, 2011. – С. 16–19.

¹⁷ Максименко В. А. Права человека в различных правовых системах: основные особенности и проблема универсальности. Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история права и государства, история учений о праве и государстве / В. А. Максименко. – М.: Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, 2005. – С. 13.

¹⁸ Freedom of Religion and Belief. A World Report Edited by Kevin Boyle And Juliet Sheen. London and New York Routledge, 1997. – 508 p.

¹⁹ Сафаров Д. С. Права человека и глобализация в контексте исламской правовой культуры: история и современность / Д. С. Сафаров // Автореферат дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история права и государства: история учений о праве и государстве. – Душанбе, 2012. – С. 9.

²⁰ Сюкияйнен Л. Р. Исламское право и диалог культур в современном мире / Л. Р. Сюкияйнен. – М.: Высшая школа экономики, 2008. – С. 70.

²¹ Augenstein D. Normative fault-lines of trans-national human rights jurisprudence: National pride and religious prejudice in the European legal space / D. Augenstein // Global Constitutionalism. – 2013. – Volume 2. – Issue 03. – P. 469–497.

Резюме

Лук'янов Д. В. Права людини в релігійних правових системах.

У статті проаналізовано уявлення про права людини в релігійних правових системах, визначено основні культурно-правові закономірності їх функціонування у контексті питання про універсальність концепції прав людини. Обґрунтовано необхідність вироблення компромісу між визнанням релігійного плюралізму і прагненням до збереження певної національної ідентичності, у тому числі з точки зору сповідуваної населенням релігії.

Ключові слова: релігійні правові системи, права людини, універсальність прав людини, західна правова традиція.

Резюме

Лукьянов Д. В. Права человека в религиозных правовых системах.

В статье проанализированы представления о правах человека в религиозных правовых системах, определены основные культурно-правовые закономерности их функционирования в контексте вопроса об универсальности концепции прав человека. Обоснована необходимость выработки компромисса между признанием религиозного плюрализма и стремлением к сохранению определенной национальной идентичности, в том числе с точки зрения исповедуемой населением религии.

Ключевые слова: религиозные правовые системы, права человека, универсальность прав человека, западная правовая традиция.

Summary

Lukyanov D. Human Rights in Religious Legal Systems.

The article analyzes the concepts of human rights in religious legal systems, the basic cultural and legal patterns of their functioning in the context of the question of the universality of the concept of human rights. The necessity of making a compromise between the recognition of religious pluralism and the desire to maintain a certain national identity, including from the point of view of the population professed religion.

Key words: religious legal systems, human rights, universal human rights, the Western legal tradition.

Отримано 13.09.2013

УДК 340.13

О. В. МИНЬКОВИЧ-СЛОБОДЯНИК

Олена Василівна Минькович-Слободяник, кандидат юридичних наук, доцент Національного університету «Одеська юридична академія»

**СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВОЇ І ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУР:
ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ**

Право і політика є взаємопов'язаними між собою явищами. З одного боку, право підтримується і забезпечується державою, а держава у свою чергу робить систему права загальнообов'язковою і за порушення правових норм застосовує державний примус, з іншого, – політика є засобом, за допомогою якого ті чи інші норми права як «народжуються», так і втілюються в життя або ж зникають з нашого життєвого простору. Даний процес віддзеркалює еволюцію соціуму, колективної групи, конкретного індивіда, і основним критерієм якості змін виступає культура. Відповідно до цього метою пропонованої статті є спроба дослідити проблеми розвитку в Україні правової та політичної культур, визначити їх спільні риси та відмінності, а також охарактеризувати, як ці два явища впливають на розвиток українського суспільства та окремого індивіда.

Дослідженням окремих питань функціонування правової й політичної культур займалися такі вчені, як М. Панов, С. Максимов, С. Алексєєв, В. Горбатенко, Є. Мануйлов, С. Сливка, О. Бабкіна, Л. Герасіна та ін.

Культура сама по собі є досить цікавим феноменом. Сьогодні налічує велику кількість визначень і позначень самого терміна «культура». Завдяки різновидам у визначенні, а також у тій сфері, де виникає той чи інший феномен культури як явища, вона поділяється на різні види: економічну, політичну, правову, соціальну і т.д. У процесі розвитку суспільство проходить різні культурні етапи, але в основі державотворення лежать передусім два основні різновиди культури – правова і політична.

Існує досить багато визначень правової культури. Наприклад, М. Панов стверджує, що правова культура є основою відтворення в суспільстві правового досвіду, розвитку інтелектуального та духовного потенціалу народу. Вона являє собою систему духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права і охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в її розвитку. За своїм змістом поняття «правова культура» включає в себе: право, правосвідомість, правотворчість, правовідносини та правозастосування¹. С. Максимов вважає, що правова культура є певною смисловою єдністю, яка складається з правових концепцій, джерел права, правової методології і правової аргументації, легітимації права, а в більш широкому аспекті – із загальних правових цінностей і загального праворозуміння. У понятті «правова культура», порівняно з поняттям «правова система», акцент зміщується з інституційних моментів на момент ціннісний. Правова культура – це насамперед основа цінностей та ідеалів². Правова культура, на думку С. Алексєєва, є «юридичним багатством суспільства». Первинною основою цього багатства є початкові форми природного права (правила, традиції, звичаї), які виникли як відображення суспільного життя у вигляді ідей, що внаслідок численного застосування в практичному житті набували форми й змісту добровільних та/чи обов'язкових правил поведінки³.

Деякі вчені вважають, що для самовизначення особи в соціальній, політичній і правовій сферах велике значення (якщо не визначальне) має існуюча правова культура. Своєрідність цього виду культури визначається особливостями дії сфери права і накопичених правових цінностей, юридичної техніки і практики, які належать до духовної культури. Надзвичайно важлива характеристика правової культури – її національно-історичні особливості, традиції, корені. Вони є частиною того, що Ш. Монтеск'є свого часу називав загальним духом народу⁴.

Наведені визначення допомагають зробити висновок, що правова культура тримається на правових цінностях та нормах, а деякі автори вважають, що ще й на «знаннях»⁵, з чим, безумовно, варто погодитись. Але, на наш погляд, крім вищезазначених критеріїв, правова культура є ще й лакмусовим папірцем для визначення правового розвитку конкретно взятого суспільства, окремої групи або особистості. Правовий розвиток як явище включає в себе: правові знання; добровільність виконання вимог правових норм; престиж, авторитет